زمانی کوردیی پەهلەوی (فەیلی)
زمانی فەرمی دەوڵەتی ساسانی یان شێوەزارێکی ناوچەیی

ID No. 3651

(PP 60 - 75)

https://doi.org/10.21271/zjhs.24.5.5

فرهاد عزیز حسن

بەشی زمانی کوردی- کۆلێژی پەروەردە-مەخموور / زانکۆی سەڵاحەدین-هەولێر

Farhad.hassan@su.edu.krd

وەگـــــرتن : 2020/06/21

پەسندکردن : 2020/09/27

بڵاوکردنەوە : 2020/12/10

پوختە

چارەنووسی دەوڵەتی ساسانی، وێنای چارەنووسی مێژوو و زمان و کولتووری گەلی کورد دەکا. ڕووخانی ئەم ئیمپراتۆرییەتە لە سەدەی حەوتەمی زایینی، داماڵینی نەتەوەی کوردی لە جوگرافیا، مێژوو و زمانەکەی بەدوای خۆیدا هێنا کە تاکو ئەمڕۆش هەر بەردەوامە. بنەماڵەی ساسانی، بنەماڵەیەکی دەسەڵاتداری کورد بوون کە لە سەردەمی ئەردەشێری پاپکاندا دەسەڵاتیان وەرگرت. شێوەزاری ئەم بنەماڵە دەسەڵاتدارە واتا پەهلەوی، بە زمانی فەرمی و زمانی یەکگرتوو دەسنیشان کرا. لەم قۆناغەدا ئەم زمانە هەم وەکو زمانی فەرمی سیستەمی سیاسی و کارگێڕی و هەم وەکو زمانی دین و ئەدەب و ڕۆشنبیری خۆی چەسپاند. زمانی کوردی پەهلە یان فەهلە کە ئەمڕۆ کوردیی فەیلی پێدەگووترێ، یەکێک لە شێوە زمانە هەرە دێرینەکانی زمانی کوردییە کە لە ڕێڕەوی گەشە و گۆڕانی زمانیدا لە زمانی فەرمی دەوڵەتەوە بۆ شێوەزارێکی ناوچەیی ڕوو لە گۆڕان بووە. لەم توێژینەوەیەدا بەپێی ڕێبازی لێکۆڵینەوەی شیکاریی، بە پشت بەستن بە دەقە ئەدەبی و بەڵگەنامە و کتێبە سیاسی و دینییەکان، هەوڵدەدرێ ڕێڕەوی گەشەی زمانی پەهلەوی بۆ شێوەزاری فەیلی شیبکرێتەوە.

وشەی سەرەکی:

زمانی کوردی پەهلەوی، شێوەزاری فەیلی، دەقی ئەدەبی-دینی-سیاسی، فەهلەویات

١: پێشەکی

مێژووی سیاسی و کولتووری گەلی کورد، لە قۆناغە هەرە دێرینەکانەوە تاکو ئەمڕۆ لە لاپەڕە مێژووییەکانی گەلی کورددا تۆمار کراوە. کوردستان وەکو جوگرافیایەکی نەتەوەیی لە کۆنترین قۆناغەکانییەوە، لە سەردەمی پێش مێژووەوە تاکو سەردەمی مێژوویی، بەردەوام گۆڕانی بنچینەیی لە کولتوور و شارستانییەتدا بەخۆیەوە بینیوە. ئەم نیشتمانە لە دێرزەمانەوە واتا لەسەردەمی ئەشکەوت تاکو سەردەمی شارنشینی، ناوەند و مەڵبەندی ژیان و بەرهەمهێنانی مێژوویی و شارستانی بووە. کورد وەکو کۆنترین دانیشتووانی ئەم ناوچەیە لە سەردەمی هۆز و میرنشینە دێرینەکانی سۆمەری، گووتی، میتانی، هووری، لوولووبی، کاسی، ماننایی، مادی، ئەشکانی و ساسانی، تاکو میرنشین و دەسەڵاتە ناوچەییەکانی پاش هاتنی ئیسلام وەکو میرنشینی ئەردەڵانی، شەدادی، بادینانی، سۆرانی، بابانی و ...هتاد دەور و کاریگەرییەکی ڕاستەوخۆ و بنچینەییان لە بەرهەمهێنانی مێژوو و شارستانییەتی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا هەبووە.

کۆنترین دینەکان واتا دینی پەرستنی خواوەندی دایک، دینی زەرووانی، دینی میترایی، دینی زەردەشتی، دینی مانەوی، دینی مەزدەکی، دینی ئیزەدی، دینی یارسان گشتیان بەری تێڕوانینی دینی و فەلسەفی و جیهانبینی گەلانی دانیشتووی ئەم نیشتمانەن. زۆربەی ڕێوڕەسم و نەریتە نەتەوەییەکان هەڵقوڵاوی ئەم تێڕوانینە دینیانە بوونە و دواجار وەکو دابونەریتێکی کولتووری و نەتەوەیی پیرۆز ڕاگیراون. بۆ نموونە ڕێوڕەسمی پیرۆزڕاگرتنی نەورۆز، ڕێوڕەسمی چلە و ...هتاد. سەرجەمی ئەم دین و نەریتانە لە ڕێگەی زمان بۆ سەردەمە جیاجیاکان گواستراونەتەوە. زمانی کوردی یەکێک لە کۆنترین زمانە زیندووەکانی جیهانە کە لە کۆنترن قۆناغە مێژووییەکانەوە تاکو ئەمڕۆ بەرهەمی پێ تۆمارکرابێ. لە سەردەمی سۆمەری، هووری و ماننایی و مادییەوە تاکو سەردەمی ئەشکانی و ساسانی و دواجار لە سەردەمی ئیسلامیدا هەزاران بەڵگەی دینی و سیاسی و بازرگانی پێ تۆمار کراوە.

زمانی کوردی بەپێی ئەم بەرهەمانە بەسەر چەندین قۆناغدا دابەشکراوە کە پیشاندەری ڕێڕەوی گەشە و گۆڕانی ئەم زمانەن. گەشە و گۆڕانی زمانی کوردی بە درێژایی مێژوو، نەمری و بەردەوامی مێژوو و شارستانییەت و کولتووری ئەم گەلە پیشان دەدا. هەرچەندە ئەم گۆڕان و گەشەکردنە بە بەرز و نزمی و ناهەمواری زۆریش تێپەڕبووبێ، بەڵام پیشاندەری توانست و خۆڕاگری نەتەوی کورد لە بەرامبەر ناهەمواریەکانی مێژوو بووە. لەم توێژینەوەیەدا بەپێی ڕێڕەوی گەشەی زمانی کوردی دەسنیشانی گەشە و گۆڕانی زمانی پەهلەوی بۆ شێوەزاری فەیلی کراوە. لەم ڕێیەدا کۆمەڵە بەرهەمێکی ڕۆژگاری ساسانی و ڕۆژگاری ئیسلامی دەهێنرێنەوە تاکو بەشێوەیەکی کارەکی ئەم بابەتە ڕوون بێتەوە. توێژەری ئەم توێژینەوەیە بەهۆی شارەزایی لە زمانە کۆنەکان (زمانی ئاڤێستایی و پەهلەوی)، هەوڵیداوە بە هێنانەوەی بەڵگەی زمانی بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ لە دەقە کۆنە ئەدەبی و دینییەکان، ڕێڕەوی گەشەی مێژوویی زمانی کوردی لە کۆنەوە بۆ ئەم سەردەمە پیشان بدا. لێرەدا دەبێ ئەوەش بگووترێ کە زمانی ئەم دەقانە نابێ بە پێوانەی شێوەزاری سۆرانی بپێورێ کە تارادەیەک لە باشوور و ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا شێوازێکی نیمچە ستاندەری وەرگرتووە. شێوەزارەکانی خوارووی کوردستان بەتایبەتی فەیلی و هەورامی و ئەوانی دیکە پتر لە سۆرانی ناسنامەی ئەم دەقانە دەسنیشان دەکەن.

٢: زمانی کوردی لە سەردەمی ساسانییەکاندا

ئەو زمانەی کە لەم سەردەمەدا بەرهەمی دینی و سیاسی و بازرگانی و ...هتاد پێ تۆمارکراوە، بە زمانی پەهلەوی ساسانی ناسراوە. ئەم زمانە شێوە گەشە کردووەکەی زمانی مادەکانە کە کتێبی ئاڤێستای پێ نووسراوە. بەپێی توێژینەوە زمانییەکان ((زمانی کوردی بەسەر سێ قۆناغی مادی-ئاڤێستایی، پەهلەوی و کوردی نوێ دابەشدەکرێ.))[خۆشناو، فرهاد عزیز، ٢٠١٣. ل ١١٧] لە قۆناغی مادی-ئاڤێستایی کە قۆناغی کۆنی زمانی کوردییە، ((زمانی ئاڤێستایی کە دەقی دینی پێ تۆمارکراوە لەلایەن مادەکانەوە بۆ یەکەمینجار بە زمانی فەرمی دەوڵەت و دین هەڵدەبژێردرێ.))[حسن، فرهاد عزیز، ٢٠١٩. ل ٤٤٤] لە کتێبی (مێژووی زمانی کورد)دا بەم چەشنە ئەم ڕایە پشت ڕاست دەکرێتەوە ((هەموو بەڵگە مێژووییەکان ئەوە نیشان دەدەن کە ئاڤێستا بە زمانی مادی نووسراوەتەوە.))[بیلال، زبێر، ١٩٨٤. ل ٣١] قۆناغی پەهلەوی کە بە قۆناغی ناوەڕاستی زمانی کوردی دادەنرێ لە دوای ڕوخانی دەوڵەتی ماد تاکو سەدەی سێیەم و چوارەمی کۆچی دەگرێتەوە. لەم قۆناغەدا زمانی کوردی بۆ دوو زاری سەرەکی دابەشدەبێ. کە هەر یەک لەم زارانە لەلایەن یەکێک لە بنەماڵە دەسەڵاتدارەکانی کورد واتا ئەشکانی و دواتر ساسانی بە زمانی فەرمی دەزگای میری دەسنیشان دەکرێن. ئەم دوو شێوەیە بە زمانی کوردی باکووری (پەهلەوی ئەشکانی) و زمانی کوردی باشووری (پەهلەوی ساسانی) ناسراون کە لە بنەڕەتدا دوو زاری سەر بە یەک زمانن و ئەم زمانەش زمانی کوردییە.[حسن، فرهاد عزیز، ٢٠١٩. ل ٤٤٩] قۆناغی کوردی نوێ کە لە دوای هاتنی ئیسلام دەسپێدەکا و تاکو ئەمڕۆ بەردەوامە، قۆناغی زار و شێوەزارەکانی زمانی کوردییە کە لە بنچینەدا شێوە گەشەکردووەکەی زمانی کوردی پەهلەوین کە بەهۆی نەبوونی کیانی سیاسی بەسەر چەندین زار و شێوەزاری جیاوازدا دابەش بوونە.[بڕوانە: حسن، فرهاد عزیز، ٢٠١٧. ل ٢٤٨]

٢-١: زمانی کوردی باشووری (پەهلەوی ساسانی)

یەکەمین بەڵگە زمانییەکانی ئەم شێوەیەی زمانی کوردی لە نووسراوە بەردییەکانی پاشاکانی ساسانی و پێشەوایانی دینی زەردەشتی و دینی مانەوی بەدیدەکرێن.[Nyberg. H. S, 1964. p V] لە نووسراوە بەردییەکان دەکرێ ئاماژە بە نووسراوی ئەردەشێری بابەکان لە نەخشی ڕۆستەم، شاپووری یەکەم لە نەخشی ڕەجەب، نووسراوی نارسێ لە پایکوولی بکرێ. لە نووسراوی دینیدا دەقە پەهلەوییەکان بە زەند و پازەندەوە گرنگترین نووسراوەکانی ئەم قۆناغەن. هەروەها کتێبە بەناوبانگەکەی مانی پێغەمبەری سەردەمی شاپووری یەکەم کە بریتییە لە کتێبی شاپووهرەگان یەکێک لەم نووسراوە دینییە دەگمەنانەیە کە لە دەرەوەی بازنەی ئەدەبیاتی زەردەشتی نووسراوە.[تفضلی، احمد، ١٣٨٣. ل ١٢٨]

٢-١-١: نووسراوە بەردییەکان

دۆزراوە شوێنەوارییەکانی سەردەمی ساسانی لە چوارچێوەی دەقی نووسراودا ئەوە دەسەلمێنن کە زمانی پەهلەوی شێوەیەکی گرنگی زمانی کوردییە.[حسن، فرهاد عزیز، ٢٠١٩. ل ٤٤٩] پاشا و پێشەوایانی سەردەمی ساسانی کۆمەڵێک دەقیان لە دڵی تاشە بەردەکانی سنووری فەرمانڕەوایەتی بە میرات بۆ زمانناسان بۆ یادگاری داناوە.[آموزگار، ژالە و تفضلی، احمد، ١٣٨٩. ل ١٩] لێرەدا بۆ پتر ڕوون بوونەوە و تێگەیشتن لە زمانی کوردی ساسانی، دەقی ژمارەیەک لەم نووسراوانەی پاشاکانی ساسانی دەخرێنەڕوو کە بە هەر دوو شێوەی کوردی ئەشکانی و کوردی ساسانی نووسراون.

٢-١-٢: نووسراوی ئەردەشێری پاپەکان لە نەخشی ڕۆستەم

لەم نووسراوەدا ئەردەشێری پاپەکان خۆی بە پاشای پاشایانی ئێران، لە نەژادی یەزدان و کوڕی پاپەک دەناسێنێ. شێواز و تایبەتمەندی ئەم نووسینە هەروەک لە کتێبی (زبان پهلوی)دا هاتووە، بەم جۆرەیە کە نووسینەکە بە زمانی پەهلەوی ئەشکانی و پەهلەوی ساسانی و زمانی یۆنانی تۆمارکراوە. لە سەردەمی پاشا بەراییەکانی ساسانیدا ئەم نەریتە لە تۆمارکردنی نووسراوەکاندا باوبووە.[آموزگار، ژاله و تفضلی، احمد. ١٣٨٩. ل ١٩و٢٠] بەپێی سەرچاوە پەهلەوییەکان لە سەردەمی ساسانیدا حەوت جۆرە خەت واتا ئەلفوبێ بۆ نووسین هەبووە کە بریتی بوون لە: ((دین دەویری، ویش دەویری، کوشتەگ دەویری، نیو کوشتەگ دەویری، میر دەویری، هەم دەویری، ڕاز سهریە دەویری.))[جنیدی، فریدون، ١٣٨٦. ل ٢٤] کە هەر کام لەم دەویریانە بۆ کاروباری تایبەت بەکار براون.

פתכר זניי מזדיזן אלהא ארתהשתר מלכין מלכא אריאן
מנושהר מן יאזתן ברי אלהא פאפכ מלכא

پیتکەری ئینی مەزدەیەسن بەگی ئەرتهەشێری میرێین میرا ئێران
ئەویچیتری هەژ یەزتان بەری بەگی پاپەکی میرا

پەیکەری ئی مەزداپەرستی بەگ (مەزن) ئەردەشێری پاشای پاشایانی ئێران[ە]
ئەوی چەهر (خوێن)ی لە یەزدان[ە] بەری (کوڕی) پاپەکی پاشا

[Thomas. E, 1868. p 29]

٢-١-٣: نووسراوی شاپووری یەکەم

نووسراوی شاپووری یەکەم (٢٤٠-٢٧٣) زایینی لە نەخشی ڕەجەبە. لەم نووسراوەدا شاپوور لەسەر شێوەی نووسراوی باوکی، خۆی بە کوڕی ئەردەشێر و پاشای ئێران و نائێران و نەوەی پاپەک دەناسێنێ. ئەم نووسراوە بە ئەلفوبێی کوردی ئەشکانی نووسراوە.

I. פתכר זניי מזדיזן אלהא שהיפוהר מלכין מלכא אריאן ו
אנאריאן מנושהר מן יאזתן ברי מזדיזן אלהא ארתהשתר מלכין
מלכא אריאן מנושהר מן יאזתן בריי אלהא פאפך מלכא

پیتکەری ئینیی مەزدەیەسن بەگی شەهپوهری میرێین میرا ئێران و
ئەنئێران ئەوی چیتری هەچ یەزتان بەری مەزدیسن بەگی ئەرتهەشێر میرێین
میرا ئێران ئەوی چیتری هەچ یەزتان نەپیی بەگی پاپکی میرا

پەیکەری ئیی مەزداپەرستی بەگی شاپووری پاشای پاشایانی ئێران و
نا ئێران ئەوەی چەهر(خوێن)ی لە یەزدان[ە] بەری (کوڕی) ئەردەشێری پاشای
پاشایانی ئێران ئەوەی چەهر (خوێن)ی لە یەزدان[ە] نەوەی بەگ پاپەکی پاشا

[Thomas, E, 1868. p 29]

٢-٢: نووسراوی مێژوویی و پاڵەوانی

٢-٢-١: کارنامەگی ئەردەشێری پاپکان

لە سەردەمی خوسرەو ئەنوشێرەوانی ساسـانیدا کتێبێـک بە نـاوی (کارنـامەگی ئەرتەشـێری پاپکـان) سـەبارەت بە ژیـان و ڕەچەڵەک و هەروەها چۆنییەتی بە دەسەڵات گەیشتنی ئەردەشێری ساسانی نووسراوە. لەم کتێبەدا کە بە زمانی کـوردی پەهـلەوی نووسراوە، ڕووداوەکان بە شێوازی داستان و پاڵەوانێتی گێڕدراونەتەوە. ئەم کتێبە بەم دەقەی خوارەوە دەسپێدەکا:

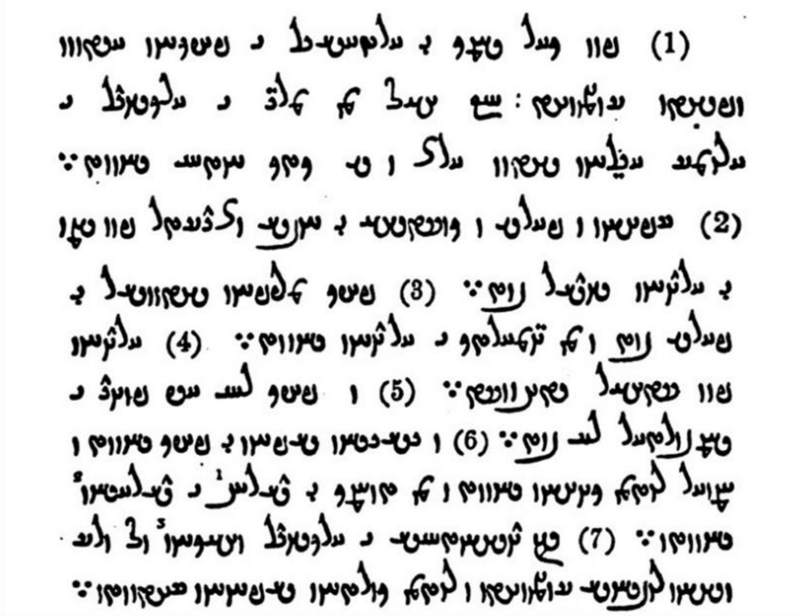

١- پەوی کارنامەگی ئەرتەشـێری پاپکان ئیتوون نیپیســت ئەیتێت کوو پاش هەچ مەرگی ئەلکســەندەری هرومیگ ئێران شـەتر دوو سـەت و چل کەتەک خوەتای هەبویت. ٢- سپاهان و پارس و کۆستەکیی ئەویش نزگیتر پەت دەستی ئەردەوان سـەردار بیت. ٣- پاپەک مەرزوپان و شـەترداری پارس بیت و هەچ گومارتەکی ئەردوان ئەبیت. ٤- ئەردوان پەوی ستەخر نیشتەبیت. ٥- و پاپەک ڕای هێچ پرزەندی نام بورتار نەبیت. ٦- و ساسـان شـوپانی پاپەک هەبیت و هەموار لەتەگ قووچان ئەبیت و هەچ توخمەگی دارای دارایان بیت. ٧- هەندور دوژخوتایی ئەلەکســەندەر نیاگانی ئەو ویرەک و نیهان ڕۆبیشــنی ئەویســایت و لەتەگ کورتان شوپانان ئەوێستیت.

[Nyberg. H. S, 1964. p 1]

ئەم دەقە لە سەردەمی ساسانییەکاندا بە خەتی پەهلەوی و بە زمانی کوردی بنەماڵەی پاشایانی ساسـانی نـووسراوە. ئەم شێوە زمانە کە لە سەردەمی ساسانییەکاندا زمانی دەوڵەت و دین بووە، لە بنەڕەتدا زمانی بنەماڵەی پاشاکانیان بووە. دوای ڕووخانی ئەم دەوڵەتە و پاش تێپەڕینی چەندین سەدە ئەم شێوەزارە لە چوارچێوەی زاری خوارووی زمانی کوردی لە هەمان ئەو سـنوورەی کە پایەختی ساسانییەکان بووە قسەی پێکراوە. شێوەزاری فەیلی یان لەکی هەمان ئەم شێوازەیە کە دەقە پەهلەوییەکانی سەردەمی ساسانی پێ نووسراوەتەوە. بە هێنانەوەی ئەم دەقە بۆ سەر ئەلفوبێی ئێستای زمـانی کـوردی، زۆربەی خەڵکـی کـورد بەتـایبەتی لە زاری ناوەڕاست و خواروو بێ هیچ گرفتێک لێی تێدەگەن.

٢-٢-٢: ئەیاتگاری زەریران

داستانی پاڵەوانێتی زەریر یەکێک لە کۆنترین دەقە کوردییەکانی سەردەمی ساسانییە کە لەسـەر داسـتانێکی شۆڕەسـواری ڕۆژگای ئەشکانییەکانەوە نووسراوەتەوە. لەم دەقەدا باسی شەڕی نێوان کەوی ڤیشتاسپە و ئەرجاسپە کراوە. ئەم شەڕە ڕەهەندێکی سیاسی-دینـی هەیە. کەوی ڤیشتاسـپە پەنـای بە زەردەشـت داوە و خـۆی و خەڵکـی میرنشـینەکەی دینـی زەردەشـتیان وەرگرتـووە. ئەرجاسپە کە میری میرنشینی دراوسێی ڤیشتاسپەیە بە سپایەکی فراوان هەڵیکووتاوەتە سەر ڤیشتاسپە و داوای لێدەکا واز لە دینـی نوێ بێنێ و بگەڕێتەوە سەر دینی بابوباپیرانیان، بەپێچەوانەوە میرنشینەکەیان داگیر دەکا و لەناویان دەبا.[حسن، فرهاد عزیز، ٢٠١٩. ل ٤٦٥و٤٦٧] لە خوارەوە نمونەیەکی ئەم دەقە دەگوازرێتەوە.

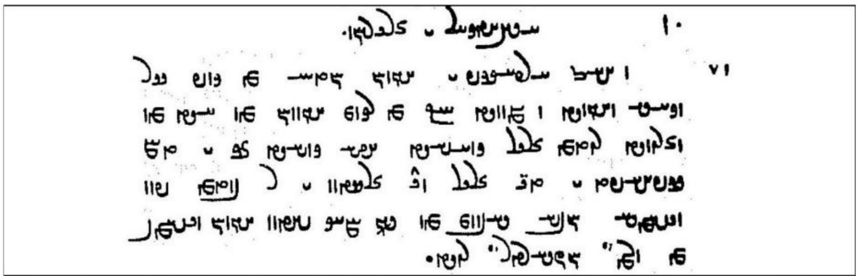

٧١- و ئوجا ئەرجاسپی خیونان خوتای هەچ کۆ سەر نیگا کیرت و گوویت: کو هەچ ئەشما خیونان کێ هەی کە شانات ئەبەگ زەرێر کۆخشەد، ئەویش کوژەت، ئەوی تەهمی سپابودی نێو زەریر، تاک زەرستوونی منی دوێت، پەت ژەنی دەهێم کە هەندور هەمەگ شەتری خیونان ژەنێ هەچ ئەوی هوچیهرتر نییەس.

(ئینجا ئەرجاسپی میری خیونان لە سەر کێو سەیری کرد و گووتی: کە لە ئێوە خیونان کێ هەیە کە بڕوا و لەگەڵ زەرێر بجەنگێ. ئەوی ئەو سپاسالارە پاڵەوانە، زەریر بکوژێ، تاکو زەرستوونی کچی من بە ژنی پێشکەشی بکەم کە لە گشت شاری خیونان ژنێک لە ئەو جوانتر نییە.)

[Jamasp-Asana. J, 1913. p 10]

٢-٣ : نووسراوە دینییەکان

٢-٣-١: دەقی دینی زەردەشتی

لە سەردەمی ساسانیدا کۆمەڵێک بەرهەمی بەرچاوی دینی بە زمانی کوردی باشوور واتا پەهلەوی ساسانی نووسراون کە بریتین لە: زەندی ئاڤێستا، ئەرتای ڤیراز نامەگ، بنیداهیشن، مینووگی خیرەت، کۆمەڵێک ئامۆژگاریی دینی پێشەوایانی دینی زەردەشتی، کتێبی دینکەرت و ...هتاد. لەم توێژینەوەیەدا چەند نمونەیەک لە دەقی دینی کە بە زمانی کوردی باشووری واتا کوردی ساسانی نووسراون بە مەبەستی پتر ڕوون بوونەوەی پەیوەندی نێوان زمانی فەرمی دەوڵەتی ساسانی و زمانی کوردی بەتایبەتی شێوەزاری فەیلی (لەکی) دەگوازرێنەوە.

٢-٣-٢: کتێبی دینکەرت

ئەم کتێبە یەکێک لە نایابترینی ئەو کتێبانەیە کە بە زمانی کوردی باشوور واتا کوردی ساسانی نووسراوە. ناونیشانی ئەم کتێبە بریتییە لە (دینکەرت) واتا کردار و ڕفتاری دینی، لەم کتێبەدا گشت بنەما فەلسەفی و بیروباوەڕی دینی زەردەشتی باسکراوە. هەروەها پوختە و کورتەی ئاڤێستای سەردەمی ساسانییەکانی تێدا تۆمار کراوە.[تفضلی، احمد. ١٣٨٣. ل ١٣١-١٣٨]

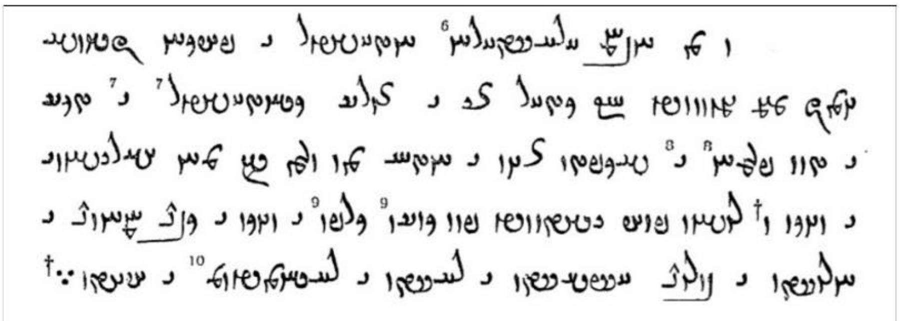

و هەچ بووم ئاراستەران ئەرتەخشێری پاپکان چیوون دینیچ ئامایتی، کوو کەتار ئی زۆری کەیئەرتەخشێری تاکەن، ئی تین فرمان، ئی شکەپتی زەنین، ئی خواتائی کوو ئورام هەندور مانی ئەریشنی نووک و ڕۆشن فراژ ئەستینیت، پەوان کەنیک کەرپی، ئی نیوگی کەبەد ئەمەوەند، ئی هوراوەستی بریند ئەیوسەت، ئی ڕاستی، ئی ڕایومەنتی ئازات.

و لە ڕازێنەرەوانی زەوی ئەردەشێری پاپکان[ە] هەروەکو چۆن لە دینیش هاتووە، کە قەتاری زۆر و دەسەڵاتی ئەردەشێری پاشا تاکە، ئەوەی فرمانەکانی بەتینە، ئەوەی ئەشکەوتی زانستە، ئەو کەیخوایەی کە ئەریشنی [ناوی فریشتەیەکە]، ئارامی لەناو ماڵی بەردەوام نوێ دەکاتەوە و ڕووناکی دەکاتەوە بەهۆی کیژی پاکیزەوە. ئەوەی پاک و لەخواترسە، ئەو جوان و باڵابەرزە، ئەو ڕاستگۆیە، ئەو شکۆمەند و ئازاد(نەجیب)ە.

[Sanjana. P, 1915, D7. p II, 51]

٢-٣-٤: کتێبی ئەرتای ڤیراز نامەگ

ئەم کتێبە بە زمانی کوردی ساسانییە و سەبارەت بە گەشتی ڕۆحی پێشەوایەکی دینی زەردەشت بۆ بەهەشت و دۆزەخ و بەرزەخ نووسراوە. ئەم پێشەوایەی دینی زەردەشتی ناوی (ئەرتا/ئەرد) بەمانای پاک و بێگەردە و سیفەتی (ڤیراز)ی پێدراوە بەو واتایە کە ڕاز و نهێنییەکانی ژیانی پاش مردنی ئاشکرا کردووە. لێرەدا پەرەگرافی یەکەمی ئەم کتێبە دەگوازینەوە.

١- ئیتوون ویژەند کو ئێوبار ئەهروب زەرتوهشت دینی مەگریت هەندور گیهان روباج بیکرت ٢- و تاک بووەندەگی سێسەت سار دین هەندور ئیپاگژی و مەرتم هەندور ئیبێگومانی هەبویت ئانەمەند ٣- گوژەستەک گەنەگ مینوگی دروو-وەند گومان کرتن ئی مەرتومان پەوی ئی دین ڕای ٤- ئەوی گوژەستەگ ئەرکسەندەری هەرومەیگی موزریگ مەنشینی ڤیاپەنەنیت پەوی گران سزەد و نپەرتن و ئێشەگ ڕوو ئێران شەتر شانیت ٥- ئویش ئەوی ئێران دەهیپەت ژەت ٦- و ببە و خوتایی ئاشوپت و ئەوێران کرت ٧- و ئی دین چیون هەمەگ ئەپستاگ و زەند هەبەر گای پیستیهـ ویراستەگ و پەوی ئاوی زەڕی نپیستەگ و هەندور ستەخری پاپکان پەوی کەراتی نبست هانیتیت ویسانیت	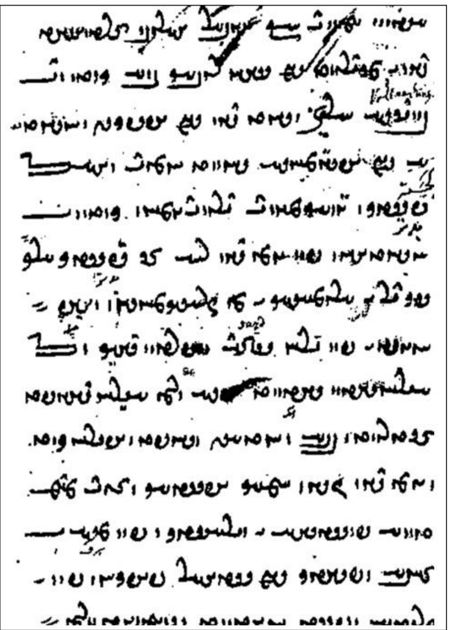
١- وەها دەبێژن کە یەک جار زەردەشتی پاک ئەو دینەی کە وەریگرتبوو، لەناو جیهان ڕەواجی پێدا ٢- و تاکو بوونی سێسەت ساڵ دین بە پاکژی و خەڵکی لە بێگومانیدا بوون ٣- ڕێونکردووی بۆگەن گیانی درۆوەند (ئەهریمەن) بۆ ئەوەی خەڵکی گومان بکەنە سەر ئەم دینە ٤- ئەو لەڕێ دەرچووە ئەسکەندەری ڕۆمی دانیشتووی میسری فریودا، بەو سزا (ستەم)ە زۆر و هەڵکوتان و ئازارەوە ڕووی بۆ ئێران شار هێنا. ٥- ئەویش پاشای ئێرانی کوشت ٦- و بنە و کەیخوایی شێواند و وێرانی کرد ٧- و [هەروەها] ئەم دینە چۆن هەمووی ئاڤێستا و زەندی لەسەر پێست و کەوڵی گا و بە ئاوی زێڕ نووسرابوو و لەناو ستەخری پاپکان لەو قەڵاتی نووسینە دانرابوو.[Vahman, F, 1986. p 19]	

زمانی پەهلە یان فەیلی نووسراوە. (نیۆبێرگ، هێنریک ساموێل) دەڵێ: مانی ئەم کتێبەی بە مەبەستی ڕوونکردنەوەی بنەما فەلسەفی و ئایینییەکانی دینیەکەی داڕشتووە و هەر بەناوی پاشای ساسانی ناونیشانی شاپووهرەگانی بۆ داناوە و پێشکەشی ئەم پاشایەی کردووە و ئامانجی شاپووری یەکەم و مانی ئەوە بووە کە ئەم دینە گەشەی پێبدرێ و شوێنی دینی زەردەشتی بگرێتەوە.[نیۆبێرگ، هێنریک ساموێل، ١٣٥٩. ل ٤١٣] ئەم کتێبە یەکێک لە بەڵگە هەرە گرنگەکانی مێژووی زمانناسییە کە دەسەلمێنێ زمانی دایکی پاشاکانی ساسانی، زمانی کوردی پەهلەوی (فەیلی) بووە و هەر ئەم شێوەزارەی کە لەناو ئەم بنەماڵە دەسەڵاتدارە قسەی پێکراوە، بە زمانی فەرمی دەوڵەت هەڵبژێردراوە. مانی کە دینەکەی ڕادەگەینێ داوا لە شاپووری یەکەمی پاشای ساسانی دەکا دینەکەی پەسند بکرێ، شاپووریش داوا دەکا بنەماکانی دینەکەی بۆ ڕوون بکاتەوە، بۆیە مانی کتێبێک دەنووسێ و پێشکەشی ئەم پاشایەی دەکا. بێگومان کتێبەکە بە زمانێک نووسراوە کە پاشا بەباشی لێی تێدەگا. لە کتێبی (ئەدبی مانەوی)دا هاتووە: ئەم کتێبە لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەم لە ناوچەیەک لە چین بەناوی توورفان لەگەڵ کۆمەڵێک کتێبی دیکە کە تایبەتن بە دینی مانی دۆزراوەتەوە.[بهار، مهرداد، ١٣٩٤. ل ٤٩] دەسنووسە ڕەسەنەکانی دەقی مانی کە بە دەقەکانی تورفان ناسراون، لە ئەنیستیتۆی زانستیی براندنبورگی بەرلین و کتێبخانەی نیشتیمانی بەرلین بەم ناونیشانە (Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften) پارێزراون. خۆشبەختانە وێنەیەکی لەبەرگیراوی ئەم کتێبە لەبەر دەستی ئێمەدا هەیە. لەم توێژینەوەیەدا دوو لاپەڕەی یەکەمی ئەم کتێبە بە ئەلفوبێی ئێستای زمانی کوردی دەنووسرێتەوە و وێنە ڕەسەنەکەشی لەگەڵدا دادەنرێ.

لە کتێبی شاپووڕەگاندا کۆمەڵێک دەستەواژەی تایبەت بە دینی مانی دەبینرێ کە ئەم دەستەواژانە پتر چەمکی دینین و ڕەنگە بۆ ئەم سەردەمە هەندێ نامۆ بن، بۆ نمونە (خیرەت شاهیر یەزد) کە لە دینی مانیدا ناوێکە بۆ جیهانی پاک و نمونەیی یەزدان

کە دەکرێ بە بارەگای یەزدان دابنرێ. خیرەت واتا عەقڵ و ئاوەز، لە زمانی کوردی ئێستادا لە وشەی (خرێنە) بەواتای ددانی عەقڵ دەبینرێتەوە. هەروەها ناوی فریشتەکانی بارەگای یەزدانی کە ئەرکی ئازاردانی خراپەکارانیان لە ئەستۆیە کە بریتین لە مانبید، ویسبید، زەندبید، دهیبید، پەهرەگبید.

دوو بنی شاهپهرەگان

پەد دێوان ئەوەد، .... بوو .... چ...، پەیتاگ ... کوو... ئوو گووەند کوو ئیمەهـــــ یەزتان پییاســگەر ئیمر، پەد ئی پەندیگ ئێمە، مەرتوومان پرەیست ویپسەن و ئووانیش پەد دوژکیردگانی کامرەوان، ئی دینەوەر کی خویش دین نی وەروەد، هەنیچ و ئەویشـــان هەنزەپەســەد و ئەوی زەمان کە هەندەر شـــاهر خرِ هیناوەن بوێت، ئیگ پچ زمیگ و ئاســمان و خوەر و ماونگ و ئەختەران و ئەســتێرەگان وزرگ نیشـــان پەیداگ بوێت، پس خیرەت شـەهیر یەزد هین کی نخوەست ئەوی نێر دامر نوخویری پەرتومین خیرەت و دانیشـــن دا، ئەویش پاش هەچ جار جار و ئەوامر خیرەت و دانیشن و مەردان پریستیت، هین پەت ئەویچ ئەوامر ئی ئەبدوامین نزد و فرێشـــەکر هەن خیرەتی شەهیر خوتای هەچ هەمەگ.

دوو بنی شاپوهرەگان

[پێغەمبەرانی درۆیین] لەگەڵ دێوان و ... دەبن و دەڵێن: کە ئێمە ڕاســپێرداوی یزەدانین، ئەمەیە پەندی ئێمە، خەڵکی پڕ (پتر) فریودەدرێن و ئەوانیش بەمر دژکرداریيە کامەرانن، ئەو دینەوەر(دیندارە)ی کە باوەڕی بە دینی خۆی نییە، ئەویش بەوانەوە پەیوەســـت دەبێ و ئەو زەمانەی لەناو شار خرِ(هەموو) هین(شت)ەکان ئەوها بێ، ئەوجا لە زەوی و ئاسمان و خۆر و مانگ و ئەختەر(حەسار)ەکان و ئەستێرە مەزنەکان نیشانە پەیدا دەبێ، ئینجا خیرەت(ئاوەز) شـــاری یەزدان ئەوەی کە ســـەرەتا ئەو نێرەی دا (واتا مرۆڤی خوڵقاند) پەروەردەکراو ئاوەز و زانســـتی پێدا، ئەویش پاشـان جاربەجار و بەردەوامر ئاوەز و زانستی بۆ خەڵکی گواستەوە، هەروەها لەمر دوا ڕۆژگارەدا، نزیکی فرێشـەکر (نوێکردنەوە) هەر ئەو شاری ئاوەزی یەزدان [کە هی] هەموانە

ئەبەر ئامیشنیهی میردان پوسر

ئیزەدان و دینەوەران ئاما، ئەگە پەد ئاسمان هەندوور ویسەد، وزرگ خروهـ خوێنییەد و هەمەشاهر ئەژنییەد، ئەوی ئەمشیان یەزدان کی هەندوور ئاسمانان و زمیگان هەمە کیشوەر مان بیت و ویس بیت و زەند بیت و دیهـ بیت پەهراگ بیت، ئو دێوان نیخرۆستار هیند، هەن خیرەتشاهیر ئافەرین کەنەن و مەرتوومان کی هەندوور شاهیر شاریار بووەن، دوو دووان پەدیش ئەوی شاوەن، نمێچ بەرن ئەوش فەرمان پەدیرەن و مەردوهم ئیگ ئازیگەر دووژکیردەگان و مەردیهنەگان، هێن پەشیمان بووەن و پەس خیرەتشاهیر یەزد پریستەگان ئۆ خۆرەسەن و خۆرەنوەر پریستەد و شاوەن و مەرتوهم ئی دینەوەر ئەبەگ هەیاران و هەن دووژکیردەگان هەچ هەمر کووشنان هەمی ئەراچ پێش خیرەتشاهیر یەزد نەیەن و نمێچ بەرەن

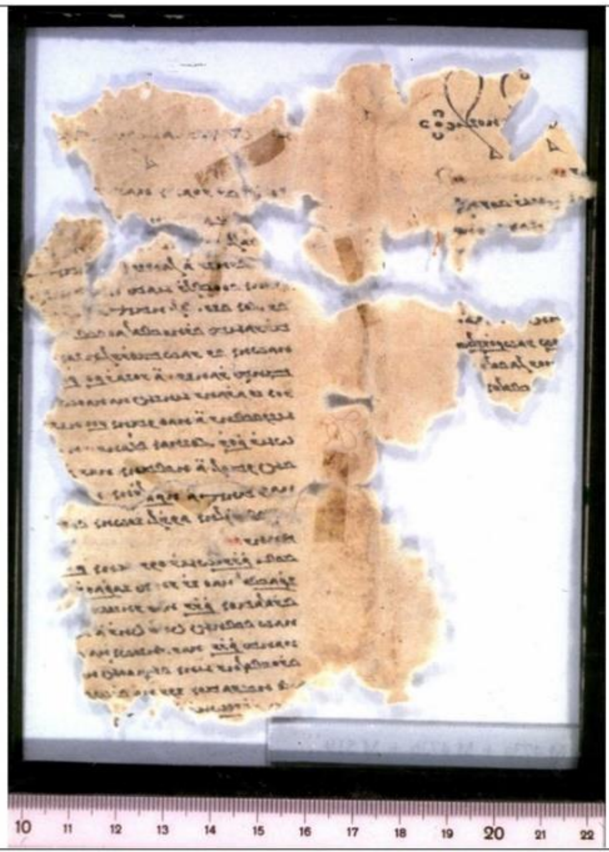

سەبارەت بە هاتنی نەوەی ئادەم

ئیزەدان و دینەوەران(دینداران) هاتوون، ئینجا لە ناوەوەی ئاسمان ڕادەوەستێ، بە دەنگی بەرز هاوار دەکا و هەموو شار دەبیستن، ئەو ئەفرێنراوانەی یەزدان کە لەناو ئاسمانەکان و زەوییەکانی گشت کیشوەرەکان، مانبید و ویسبید و زەندبید و دیهبید و پەهراگبید، ئەوان ئازاردەری دێوانن، ئەم ئاوەزشارە ستایش دەکەن و ئەو خەڵکانەی کە لەناو شاردا شاریار بوونە، بە دوو و بەغار بەرە ئەو دەڕۆن، نوێژ دەکەن و فرمانی ئەو پەسند دەکەن و خەڵکی ئازارگەیێن و بەدکردار و ستەمکار، لەو کاتە پەشیمان دەبنەوە و ئینجا خیرەتشاهیر یەزد، نێردراو بەرەو خۆراسان(ڕۆژهەڵات) و خۆرەنوەر(ڕۆژئاوا) ڕەوانە دەکا، و دەڕۆن خەڵکی دینەوەر لەگەڵ هاوڕێیان دەبەن و ئەوان بەدکاران لە هاوکارانیان هەموویان بەرەو پێش خیرەتشار یەزد دەبەن و نوێژ دەکەن.

٣: ڕەهەندەکانی گەشە و گۆڕانی زمانی کوردی

شوێنی زمانی کوردی لەناو زمانەکاندا دیارە، ئەم زمانە لە ڕیزی زمانە زاگرۆسییەکانە و لە دێر زەمانەوە لە سەردەمی سۆمەرییەکانەوە تاکو ئەمڕۆ لەو جوگرافییە بەرفراوانەی کە باسمان کرد پەرش و بڵاو بووە. بۆیە زمانی کوردی هەروەک پێشتر ئاماژەی پێدرا لە ڕووی گەشەی مێژوویی زمانەوە بەسەر سێ قۆناغ دابەش دەبێ (مادی-ئاڤێستایی، پەهلەوی، کوردی نوێ یان شێوەزارەکان) و ئەم سێ قۆناغە لە زمانناسیدا بە سێ قۆناغی (کۆن، ناوەڕاست و نوێ) دەسنیشان کراون. لە کتێبی (زمانی کوردی و شوێنی لەناو زمانەکانی جیهاندا) ئەم دابەشکردنە بەم شێوەیەیە: قۆناغی زمانی کوردی کۆن و لە سەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی میدییەکانەوە دەسپێدەکات، دووەم، قۆناغی زمانی کوردی ناوەڕاست کە لە سەرەتای دەسەڵاتی هێلینییەکانەوە تاکو قۆناغی ساسانییەکان دەگرێتەوە. سێیەم قۆناغی شێوەزاری زمانی کوردی، ئەم قۆناغە سەردەمی هاتنەکایە و بەکارهێنانی شێوەزارەکانی زمانی کوردی دەگرێتەوە.[شوانی، ڕەفیق، ٢٠٠٨. ل ١٢٨ و ١٢٩]

٣-١: قۆناغی کۆن (مادی-ئاڤێستایی)

هەر یەک لەم قۆناغانە پیشاندەری گەشە و گۆڕانی زمانی کوردی بە هێڵێکی ڕاست ودرووست و ڕەوانن کە ڕەگی لە شێوازی ژیان و ژیاری شارستانی ئەم میللەتەدا داکوتاوە. قۆناغی کۆن لە سەردەمی سۆمەرییەوە دەسپێدەکا و تاکو سەردەمی

ڕووخانی دەوڵەتی مادەکان بەردەوام بووە. لەم سەردەمەدا زمانی کوردی بەپێی ناوچەی ژێر دەسەڵاتی میرنشینە کۆنەکان شێوەزار و زاری جیاجیای لێدەبێتەوە. هەر یەک لە میرنشینە کۆنەکانی نەتەوەی کورد وەکو سۆمەری، گووتی، ئیلامی، هووری، میتانی، مانایی، ئۆراڕتی و ...هتاد لە سنووری دەسەڵات و فەرمانڕەوایی خۆیاندا شێوەیەک لە شێوەکانی زمانی کوردیان بۆ ڕایی کردنی کاروباری میری، دینی، ئەدەبی و ...هتاد بەکاربردووە. لە سەردەمی مادەکاندا بۆ یەکەمینجار شێوەیەک لە شێوەکانی زمانی کوردی بە زمانی فەرمی دەوڵەتی یەکگرتووی ماد هەڵدەبژێردرێ. لێرەدا ئەو شێوەزارەی کە ئاڤێستای پێ داڕێژراوە، بەهۆی ئەوەی زمانی دین بووە بەخت و ئیقباڵی پتر بووە بۆ ئەوەی بە زمانی فەرمی دەسەڵات هەڵبژێردرێ.[حسن، فرهاد عزیز، ٢٠١٧. ل ٢٤٨]

٣-٢: قۆناغی ناوەڕاست (پەهلەوی)

قۆناغی ناوەڕاستی زمانی کوردی لە دوای ڕووخانی دەوڵەتی یەکگرتووی ماد دەست پێدەکا و بە فەرمی تاکو کۆتایی دەسەڵاتی ساسانییەکان بەردەوام دەبێ. لەگەڵ ئەوەشدا کە ئەم قۆناغە لەگەڵ هاتنی ئیسلام کۆتایی پێدێ، بەڵام تاکو سەدەی چوارەمی کۆچیش هەر دەقی ئەدەبی و دینی پێ تۆمار کراوە. لەم قۆناغەدا دوو شێوەی زمانی کوردی باوبووە کە ڕاستەوخۆ لە زمانی ئاڤێستاییەوە سەرچاوە دەگرن. یەکەم زمانی کوردی ئەشکانی و دووەم زمانی کوردی ساسانی کە هەر دووکیان بە زمانی پەهلەوی ناسراون. لەم سەردەمەدا کۆمەڵێک دەقی ئەدەبی و دینی یەکجار گرنگ بەم دوو شێوە زمانەی کوردی لەبەر دەست دانە کە پیشاندەری ڕێڕەوی گەشەی مێژوویی زمانی کوردین. ئەم دەقانە بە ئەلفوبێیەکی تایبەت نووسراون کە بە خەتی پەهلەوی ناسراوە.[حسن، فرهاد عزیز، ٢٠١٩. ل ٤٤٩]

٣-٣: قۆناغی نوێ (شێوەزارەکان)

ئەم قۆناغە لە دوای ڕووخانی دەوڵەتی ساسانی و بڵاوبوونەوەی ئایینی ئیسلام دەسپێدەکا و تاکو ئەمڕۆ بەردەوامە. لەم قۆناغەدا بەهۆی نەبوونی کیانی سیاسی سەربەخۆی کوردی و لە ژێر کاریگەری ڕەوشی سیاسی و بەڕێوەبردنی ناوچە جیاجیاکانی کوردستان و دەرکەوتنی میرنشینەکان، زمانی کوردی بەسەر چەندین شێوەزار و زاری جیاجیادا دابەش دەبێ. هەر یەک لەم شێوانە وەکو قۆناغی کۆن بەهۆی پشتیوانی میرنشینە کوردییەکانەوە گەشە دەکەن. ئەم گەشە کردنە گۆڕانێکی یەکجار زۆری لە ناو زمانی کوردی و زار و شێوەزارەکانی لێکەوتەوە. لێکەوتەی ئەم گەشە و گۆڕانە بووە هۆی ئەوەی کە ترازان و دابڕانێک لە نێوان شێوەزارەکانی کوردی بێتەئاراوە،[حسن، فرهاد عزیز، ٢٠١٩. ل ٤٥٠] بەچەشنێک کە زۆرێک لە ئاخێوەرانی ئەم شێوەزارانە هەندێجار بە ئاستەم دەتوانن لە یەکدی تێبگەن و ئەمەش بووەتە هۆکارێکی گرنگ بۆ ئەوەی **نەیارانی** کورد وەکو هەل و دەرفەت بیقۆزنەوە بۆ ئەوەی هەوڵ بدەن ئەم شێوەزارانەی زمانی کوردی لەم زمانە بکەنەوە و بە زمانی سەربەخۆ دایان بنێن.

٣-٤: پەیوەندی نێوان شێوەزاری فەیلی و زمانی پەهلەوی ساسانی

زمانی کوردی کە زمانێکی زاگرۆسییە، بە درێژایی مێژوو لە قەوقازیاوە تاکو دەگاتە دەریای ئێمە و بە پانتایی دەشتەکانی میزۆپۆتامیا و ناوچەکانی کەناری دەریای مازەندەران یان قەزوین بەربڵاوبووە و قسەی پێکراوە. دەریای ئێمە هەمان ئەو کەنداوەیە کە ئەمڕۆ بەهۆی ناونانی بە کەنداوی فارس یان کەنداوی عارەب، لەلایەن فارس و عارەبانەوە مشتومڕ و هەندێجار توندوتیژی سیاسی و دیبلۆماسی لێدەکەوێتەوە. (تورج دریایی) لە لێکۆڵینەوەیەکی زانستیدا باسی ئەوە دەکا کە ساسانییەکان (دەریای ئێمە)یان بۆ ناونانی کەنداو و دەریای عومان بەکارهێناوە.[دریایی، تورج، ١٣٩١. ل ١٦٦] بەم پێیە جوگرافیای زمانی کوردی زۆر بەرفراوانترە لەو جوگرافیا سیاسییەی کە کوردستانی گەورەی لەسەر نەخشەی جیهاندا پێ دەناسرێتەوە.

کوردیی فەیلی یەکێک لە گرنگترین شێوەزارەکانی زمانی کوردی لە قۆناغی نوێی ئەم زمانەیە. ڕیشەی وشەی فەیلی بۆ وشەی پەهلە دەگەڕێتەوە. پەهلە ناوی ناوچەیەکی جوگرافیاییە کە دانیشتوانەکەی بە زمانی پەهلی – فەهلی – فەیلی قسەیان کردووە. (ابن الندیم) ناوچەی پەهلە بە ئەسفەهان، ڕەی، هەمەدان، ماهـ نەهاوەند و ئازەربایجان دەسنیشان دەکا.[١٣٨١. ل ٢٢] هەروەها (طاهری، طیب) دەڵێ: وشەی فەیلی شێوە گۆڕاوەکەی فەهلەیە و هەر هەمان وشەی پەهلەیە کە دواتر بەهۆی گەشە و گۆڕانی زمانی بەشێوەی فەهلی، فیهلی و فەیلی دەرکەوتووە و ناوچەی فەهلە هەمان لەکستانە.[١٣٩٧. ل ٥] بەم پێیە ناوچەی پەهلە هەمان ناوچەی لەک نشینی کوردستانە و شێوەزاری ئەم ناوچەیە لە کۆندا پەهلەوی و لە سەردەمی نوێدا فەهلەوی پێگووتراوە. بەڕای توێژەر وا باشترە تەنیا ناوچەی لەک نشین بۆ شێوەزاری فەیلی دەسنیشان نەکرێ، چونکە بەپێی دەقە ئەدەبییەکانی زمانی کوردی، کۆمەڵە شێوەزارێکی زمانی کوردی وەکو هەورامی، لوڕی، لەکی یان فەیلی بە فەهلەوی دانراون کە گشتیان لە ڕووی ڕیشەی زمانییەوە شێوە نوێ و گەشەکردووەکەی کوردی ئەشکانی و ساسانین. دەقی فەهلەویاتی کوردی وەکو کۆنترین دەقی ئەدەبی لە قۆناغی نوێی ئەم زمانەدا ئەم بابەتە یەکلایی دەکاتەوە. بەرهەمە ئەدەبییەکانی زمانی کوردی زار و

شێوەزارەکانی خوارووی وەکو فەهلەویاتی باباتاهیری هەمەدانی، مەلای پەرێشان، قەترانی تاورێژی و کەلامی یارسانان، شانامەی کوردی و ...هتاد ئەم بۆچوونە پشت ڕاست دەکەنەوە.

٣-٥: فەهلەویات

فەهلەویات بەم جۆرە شیعرانە دەگووترێن کە دوای هاتنی ئیسلام لە ناوچەکانی زمانی پەهلە یان فەهلە نووسراون. ناوچەی فەهلە بەپێی سەرچاوە کۆنەکانی سەردەمی ئیسلامی بەو سنوورە جوگرافییە دەگووترێ کە خەڵکەکەی بە زمانی پەهلە یان فەهلە دوواون. لە کتێبی (الفهرست)دا هاتووە: ((ناوچەی فەهلە بریتین لە: ئەسفەهان، ڕەی، هەمەدان، ماەنەهاوەند و ئازەربایجان.))[ابن الندیم، ١٣٨١. ل ٢٢] بەم پێیە دەردەکەوێ ناوچەی پەهلە هەمان ئەو سنوورە جوگرافیاییە کە مادەکان لەسەرەتادا دەوڵەتی یەکگرتووی مادیان تێدا بنیات ناوە و بریتین لەو ناوچانەی کە زمانی کوردی تێدا بەربڵاوبووە.

چارەنووسی زمانی کوردی لە دوای ڕووخانی دەوڵەتی ساسانی، پیشاندەری چارەنووسی گەلی کوردە. هەروەک چۆن سنووری جوگرافیای کوردستان لە چەندین قۆناغی جیاوازی مێژووییدا پارچە پارچە و دابەشکراوە، زمانی کوردیش بۆ چەندین شێوەزاری جیاجیا دابەش بوون و هەندێ لەم شێوەزارانە بەهۆی دەسەڵاتی میرنشینە کوردییەکانی سەردەمی ئیسلامی بەختی ئەوەیان هەبووە کە دەقی ئەدەبی و دینی و پەروەردەییان پێ بنووسرێتەوە. بنچینە و بناغەی زمانی کوردی واتا پەهلەوی یان فەیلی کە پێشتر زمانی دین و دەوڵەت بووە، لەم قۆناغەدا کۆمەڵێک بەرهەمی ئەدەبی و دینی زۆر گرنگی پێ تۆمارکراوە و بە ئەدەبیاتی فەهلەوی یان فەهلەویات ناسراوە. ئەم شێوە زمانەش وەکو زمانی کۆمەڵێک لە دانیشتووانی کوردستان وەکو زمانی ئاخاوتن لە هەمان ئەم ناوچانە لە گەشە و گۆڕاندابووە کە ئەمڕۆ لە چوارچێوەی زمانی کوردی لە زاری خواروو و گۆراندا پۆلین کراون وەکو لوڕی، لەکی، کەلهوری، هەورامی و شێوەزارە هاوشێوەکانی دیکەیاندا. بەم چەشنە دەبینین زمانی پەهلەوی یان فەیلی ڕۆژگاری ساسانییەکان لە سەردەمی نوێی زمانی کوردیدا کاریگەرییەکی یەکجار زۆری لەسەر شێوەزارەکانی دیکەدا هەبووە. بۆیە هاوبەشییەکی یەکجار زۆر لە نێوان شێوەزارەکانی ئەم زارانەدا بەدیدەکرێن و زۆرجار بە ئاسانی لێکجیا ناکرێنەوە، بەتایبەتی لەو بەرهەمە ئەدەبیانەی کە مێژووی تۆمارکردنیان بۆ نێوان سەدەی چوارەم تاکو دەیەمی کۆچی دەگەڕێنەوە.

ئەم جیاوازییەی کە لە شێوە زۆر فراوان و جیاوازەکانی زمانی کوردیدا هەیە، بووەتە هۆکارێک بۆ ئەوەی زمانناسانی بیانی هەندێ شێوەزاری کوردی لەم زمانە جیا بکەنەوە و بە زمانێکی سەربەخۆی دابنێن. بۆ نمونە شێوەزاری هەورامی، زازایی، لووڕی، لەکی و هەندێ لە شێوەکانی دیکە بە زمانێکی سەربەخۆ دابنێن. لەڕاستیدا ئەم داماڵینەی زمانی کوردی لە شێوەزارەکانی هەر لە درێژەی سیاسەتی قڕکردنی گەلی کورددا سوودی لێوەرگیراوە. بەتایبەتی لەلایەن توێژەرانی ئێرانی کە مەبەستیانە جوگرافیای زمانی کوردی وەها سنووردار و بچووک بکەنەوە تاکو لەگەڵ نەخشەی جوگرافیا سیاسییەکەی هەرێمی کوردستان لە باشوور هاوتەریب بێ و بەشێوەیەکی گشتی زمانی کوردی لە شێوەزاری سۆرانیدا قەتیس بکەن، تاکو جوگرافیا و خاکی کوردان هەر لە سنووری ئەم شێوەزارەدا بەرجەستە ببێ. بۆ نمونە (حسن رضا باغ بیدی) توێژەری فارس زمانی ئێرانی شێوەزاری هەورامی و زازایی بە زمانێکی سەربەخۆ دادەنێ و پێیوایە ئەم شێوەزارە ڕەسەنەی زمانی کوردی پەیوەندی بەم زمانەوە نییە و بە هەڵە لە ڕیزی شێوەزارەکانی زمانی کوردی پۆلین کراوە،[رضا باغبیدی، حسن, ١٣٨٨. ل ١٨١] بەڵام مامۆستای زمان و ئەدەبی کوردی (خانای قوبادی) لە خەسرەو و شیریندا بەم چەشنە وەڵام دەداتەوە:

ڕاستــــەن مواچان فـــــــارسی شەککەرەن	کوردی جە فارسی بەل شیرین تەرەن
پەی چێش؟نە دەواران ئەی دنیای بەدکێش	مەحزووزەن هەرکەس بە زوبان وێش
	[خانای قوبادی: ساڵ؟، ١٤]

ئەم دێڕە **شیعرەی** خانای قوبادی بەسە بۆ وەڵامدانەوەی ئەم جۆرە توێژەرانە، چونکە ئەم شاعیرەی گەلی کورد بە شێوەزاری هەورامی دەڵێ: کوردی لە فارسی شیرین ترە. کەوایە ئەگەر هەورامی زمانێکی سەربەخۆ بووایە، **خانای قوبادی دەیگووت**: هەورامی جە فارسی بەل شیرینتەرەن. ئامانجی ئەم توێژەرانەی ئێران جگەلەوەی مەبەستیانە زمانی کوردی بۆ شێوەی سۆرانی و سنووری کوردستان بۆ ئاخێوەرانی ئەم شێوەیە بچووک بکەنەوە، لەهەمان کاتدا دەیانەوێ پێگەی زمانی فارسی لە ئێراندا پتەو بکەن؛ تاکو لە ڕێی نزیک کردنەوەی زمانی فارسی لەم شێوەزارانەی زمانی کوردی کەسایەتییەکی بەهێز و پتەوتر بە زمانی فارسی بدەن و مێژووی زمانەکەیان بۆ زمانی پەهلەوی و ئاڤێستایی و ئەخمینی بگەڕێنەوە.

فەهلەویات یان دەقی ئەدەبی قۆناغی نوێی زمانی کوردی خاڵی پێکەوە گرێدانی زمانی کوردی و زمانی پەهلەوین. لەم قۆناغەدا سەرەتا تەنیا شێوەی نووسین واتا ئەلفوبێ گۆڕانی بەسەردا هات، بەڵام بە درێژایی چەندین سەدەی دواتر زمانی کوردی بەهۆی بارودۆخی سیاسی، کۆمەڵایەتی و جوگرافیایی بە شێوەیەکی بەربڵاو گەشەی کرد و لە ئەنجامدا لە هەناوی زمانی پەهلەوی کە زمانی فەرمی دەسەڵات و زمانی ستاندەری دەوڵەت بوو، کۆمەڵە شێوەزارێکی نوێ لەدایکبوون. (محمدتقی بهار) ئەم بابەتەی بەم جۆرە خستۆتەڕوو: دوای هاتنی ئیسلام خەت و زمانی پەهلەوی لەگەڵ ئەوەشدا کە تووشی گرفت بوو، بەڵام تاکو سەدەی پێنجەم و شەشەمی کۆچی هەر بەردەوام بەرهەمی دینی و ئەدەبی پێ تۆمار دەکرا و دواتریش کە زمان و ئەلفوبێی عەرەبی جێگەی گرتەوە، لە ڕۆژئاوای ئێران کە خەڵکەکەی بە زمانی پەهلەوی یان بە شێوەزاری نزیک لە پەهلەوی قسەیان دەکرد، ئەفسانە و کتێب و بەرهەمی ئەدەبیان پێ تۆمار دەکرد.[بهار، محمدتقی، ١٣٤٩، جلد١. ل ١٤٥] بەرهەمە تۆمارکراوەکانی سەرجەمی ئەم شێوەزارانە بە فەهلەویات ناسران. بە تێپەڕبوونی کات زمانی کوردی پەهلەوی لە زمانی فەرمی دەوڵەتەوە بۆ چەندین شێوەزاری جیاجیای ناوچەیی گۆڕا. لە بنچینەدا ئەم شێوەزارانە بەگشتی لە زاری خواروو و زاری گۆراندا پۆلین کراون، بەڵام تاکو ئێستاشی لەگەڵدا بێ، شێوەزاری فەیلی بەهۆی نزیکی لە زمانی پەهلەوی بە سەرەکی ترین شێوەزار دادەنرێ، هەر لەبەر ئەوەشە کە گشت ئەو بەرهەمانەی بە شێوەزارەکانی زاری خواروو و زاری گۆران وەکو فەیلی، لوڕی، کەلهوڕی، هەورامی، باجەلانی و ...هتاد نووسراون بە فەهلەویات ناودەبردرێن.

٣-٥-١: فەهلەویاتی باباتاهیری هەمەدانی

مێژووی ئەدەبی کوردی لە سەردەمی ئیسلامیدا بە شیعرەکانی باباتاهیرەوە دەسپێدەکا. ئەو پارچە شیعر و دووبەیتیانەی کە لە ئێراندا ساغکراونەتەوە و بەناوی دووبەیتییەکانی باباتاهیری هەمەدانی لە چاپ دراون، بەزۆری بە فارسی کراون و شێوە ڕەسەنەکەیان بەسوودی زمانی فارسی شێوێندراوە، بەڵام خۆشبەختانە کۆمەڵێک دووبەیتی باباتاهیر لە مۆزەخانەی قونییە لە تورکیا پارێزراون. ئەم شیعرانە لەسەر شێوە کۆنەکەیان لەلایەن (مهرداد بهار) چاپکراون و ئەمانەی خوارەوە نمونەی ئەم پارچە شیعر و دوو بەیتیانەن:

گـــەر هەژ زەر ئۆنەهی ئەیوانی هـــەژ گڵ	بە پەرژینش کـەری وانەوشە و وڵ
گەر ئـــەو بەشنەش نەهی ئەو داری شمشاد	گەر ئەو ڕۆنەش کەری ئاواجی بلبل
سەرەنجامـــــان بشی بـــە یـــا بهەرزی	یـــایی تـە گۆڕ و مەوای تـــە گڵ [بهار، مهرداد، ١٣٨٦. ل ٣٦٢]

یاکە مە دوڕ دی هەنی دەریـــــا نەبی یار	یاکە مە خۆر دی گەیهان پەیدا نەبی یار
من هەژ ئەو ڕۆ بە دامانی تـە ژەد دەست	دە گەردوونت هیچ پـەڕ و پـــا نەبی یار [بهار، مهرداد، ١٣٨٦. ل ٣٦٤]

٣-٥-٢: فەهلەویاتی مەغریبی تاوڕێژی (تەورێزی)

شمس‌الدین محمد مغربی شاعیر و عارفی کورد لە سەدەی هەشتەم و نۆیەمی کۆچی ژیاوە. خەڵکی لە گوندی ئەمەندی شاری تاوڕێژە و لە ساڵی ٨٠٨ی کۆچی لەم شارەدا کۆچی دوایی کردووە.[ادیب طوسی، محمدامین، ١٣٣٥. ل ٢١٩] ئەم دەقانە هەر لەم سەرچاوەیە وەرگیراون.

هەرچی ئەویـــــان واتە دڵە بشنیر	دڵە واتە چوو ئەویان نەشۆ هەچ ویر
نەبوو گێتی کە دڵم نۆیەوانێ بوو	نـۆیەوانێ هەتـــا گێتی بـــــەرۆ پیر [ادیب طوسی، محمدامین، ١٣٣٥. ل ٢٢٤]

سەحەرگاهان کە دڵم تاوە گیرێ	جەهـ ئاهم هەفت چەرخ ئاڵاوە گیرێ
جە دڵــم ئازەرین ئاهێ وەگەرێ	دوویژ هەژ تـــاوێ دڵم تـــاوە گیرێ
	[ادیب طوسی، محمدامین، ١٣٣٥. ل ٢٢٦]

٣-٥-٣: فەهلەویاتی شێخ صفی‌الدین اردبیلی

شیخ سەفیەدینی ئەردەبیلی باپیرە گەورەی حەیدرییەکان، عارفی سەدەی هەشتەمی کـۆچییە. لە کتێبـی (سلسـلة النسب صفویە)دا یازدە دووبەیتی بە زمـانی کـوردی فەهـلەوی بە نـاوی ئەم عـارفە نـاودارەوە تۆمـارکراون کە ئەمەی خـوارەوە نمـونەی دووبەیتییەکانیەتی.[ادیب طوسی، محمد امین، ١٣٣٥. ل ٤٦١]

مواچەش هەژ چە ئەویان مەندە دوویرەم	ئەز چو ئەویان خاسان پشت و زویرەم
ب هێشتم دۆش بـــە عەرش و بە کورسی‌سوڵتان شێخ زاهیـــدی چۆگان و گۆیەم	
	[ادیب طوسی، محمدامین، ١٣٣٥. ل ٤٦٢]

بە من گیانی بدە ئـەز گیانەوەر بم	بـــە من نوتقێ بـــدە تـــا دەمەوەر بم
بە من گۆهشێ بدە ئەز بشنەڤا بم	هەر ئـــەو جێ وانگێ بـــۆ ئەز ئاخەوەر بم
	[ادیب طوسی، محمدامین، ١٣٣٥. ل ٤٦٤]

٣-٥-٤: کەلامی یارسان

(سەرەنجام) کتێبی دینی یارسانە کە چەندین دەورەی جیاواز لە خۆ دەگرێ. ئەم کتێبە یەکێک لە گرنگترین سەرچاوەکانی ئەدەبی فەهلەوی یان فەهلەویاتە. ((بیروباوەڕی یارسان لە بنچینەدا بۆ هەورامان و شارەزوور و لۆڕستان دەگەڕێتەوە،))[طـاهری، طیب، ٢٠٠٩. ل ١٩] بەڵام بەشێوەیەکی بنەڕەتی لە لۆڕستان سەری هەڵداوەوە و سنووری چالاکییەکەی بۆ ناوچەکانی گۆران و عیلام هەڵدەکشێ.[طاهری، طیب، ٢٠٠٩. ل ٢٠و٢١] بەم پێیە شێوەزارەکانی لۆڕ، لەک، کەلهوڕ، هەورامی و ...هتاد لە بەرهەمهێنانی دەقی کەلامی یارساندا بەشدارن و لە بنچینەدا بۆ یەک سەرچاوەی زمانی دەگەڕێنەوە کە کوردی (پەهلەوی/فەیلی)یە. لە خوارەوەدا چەند دێڕێکی کەلامی یارسان (دەورەی خەزانە) دەگوازینەوە:

پادشا مەرەمۆ:	
چـــە بەتن دوڕی چـــە بەتن دوڕی	ئەوسا بەرامای چـــە بەتەن دوڕی
سەراسەر جیهان وە یـەک کام بڕی	ستـــارە یوەنـــانی بنیامین چڕی
	[طاهری، طیب، ٢٠٠٩. ل ٣٣١]

بنیامین مەرەمۆ:	
نــە جامەی دوڕ بی نــە جامەی دوڕ بی	پادشای بەحر و بەڕ نە جامەی دوڕ بی
نــە بەحر و قەڕ قەڕ نە بەحر و بەڕ بی	زات شا نـــە یورت کەس نەزان سڕ بی
	[طاهری، طیب، ٢٠٠٩. ل ٣٣٢]

٤: جوگرافیای زمانی کوردی و فارسی

دەرکەوتنی زمانی فارسی لە ئێراندا نوێیە و مێژووەکەی بۆ کۆتاییەکانی سەردەمی ساسانی و بەتایبەتی بـۆ ڕۆژگـاری دوای هاتنی ئیسلام دەگەڕێتەوە. (ناتل خانلری، پرویز) سەبارەت بە دەرکەوتنی زمانی فارسی لە ئێراندا دەنووسێ: ((زمـانی فارسـی دوای سەدەی سێیەمی کۆچی وردەوردە لە باکووری ڕۆژهەڵاتی ئێران و ناوچەی خۆراسـان دەردەکەوێ.))[١٣٧٣. ل ٩] لە تـوێژینەوەیەکی

دیکەدا هاتووە: ((لەو سەردەمەدا (واتا سەدەی سێیەم و چوارەمی کۆچی) لە ناوەڕاست و ڕۆژئاوای ئێران باو بووە، لە خوراسان واتا ڕۆژهەڵاتی ئێران زمانی دەری بڵاوبووە و زمانی پەهلەوی لەوێدا نامۆ بووە.))[بهار، محمدتقی، ۱۳۱۸. ل ٤٨٦] هەروەها (صفا)یش ئەم بۆچوونە دووپات دەکاتەوە و ئاماژە بەوە دەدا کە زمانی فارسی بۆ یەکەمینجار لە بەرامبەر زمانی پەهلەوی، دوای سەدەی سێیەمی کۆچی لە باکووری ڕۆژهەڵاتی ئێران دەردەکەوێ. ((یەکەمین شاعیران کە بەم زمانە (فارسی) شیعر و ئەدەبیان نووسی هەروەک ئاماژەی پێدرا بە ناوی پارسی دەری و دەری و پارسی لە بەرامبەر پەهلەوی یان پەهلەوانی بەکاربرد.[صفا، ذبیح الله، ۱۳۵۰. ل ۱۹۳]

بەپێی مێژووی ئەدەبی فارسی، یەکەمین بەرهەمە ئەدەبییەکانی ئەم زمانە لە سنووری ناوچەی جوگرافیایی و ژینگەی ڕەسەنی زمانی فارسی واتا لە تاجیکستان و باکووری ئەفغانستانەوە سەریان هەڵداوە. کۆنترین مێژوو کە بۆ ئەم دەقە ئەدەبیانە دەسنیشان کرابێ کۆتایی سەدەی دووەم یان سەرەتای سەدەی سێیەمی کۆچییە. یەکەمین شاعیرانی فارس بەپێی ئەم کتێبانەی کە مێژووی ئەدەبی فارسیان تۆمار کردووە بریتیین لە: ابوالعباس مروزی، حنظله بادغیسی، رودکی و ...هتاد. ئەم شاعیرانە لەلایەن کۆشکی میرنشینە فارسەکانی سەدەی سێیەم و چوارەمی کۆچی پشتیوانی کراون. ((کۆنترین شیعری فارسی شیعری ابوالعباسی مەروەزییە کە لە ساڵی ۱۹۳ی کۆچی لە شاری مەرو قەسیدەیەکی بۆ مەعموون نووسیوە کە بەم دێڕە دەست پێدەکا:

ای رسانیده به دولت فرق خود تا فرقدین گسترانیده به جود و فضل در عالم یدین هەروەها هەندێکی دیکە کۆنترین شیعری فارسی بۆ ابو حفض حکیم بن احوص سغدی سمرقندی کە لە ۳۰۰ی کۆچی ژیاوە دەگێڕنەوە و شیعرەکە بریتییە لە:

آهوی کوهی در دشت چگونه دودا چو ندارد یار بی یار چگونه رودا[همایی، جلال‌الدین، ۱۳۷۵. ل ٤٣] سەرجەمی شاعیرانی ئەم سەردەمەی ڕۆژهەڵاتی ئێران لە سەدەی چوارەمی کۆچی سەربەم هەرێمانە بوونە و خەڵکی شاری بوخارا، سەمەرقەند، هەرات، تووس یان شارە دوورترەکانی دیکەی ڕۆژهەڵات بوونە و لە کۆشکی پاشا فارس و تورکەکانی سەفاری، سامانی، غەزنەوی و سەڵجووقیدا خزمەتیان کردووە.[ناتل خانلری، پرویز، ۱۳۷۳. ل ۱۰] لە بەرامبەردا کۆنترین شیعرەکانی زمانی کوردی لە سەدەی یەکەمی کۆچی تۆمار کراون بۆ نمونە شیعری (هورمزگان) کە بە خەتی پەهلەوی نووسراوە.

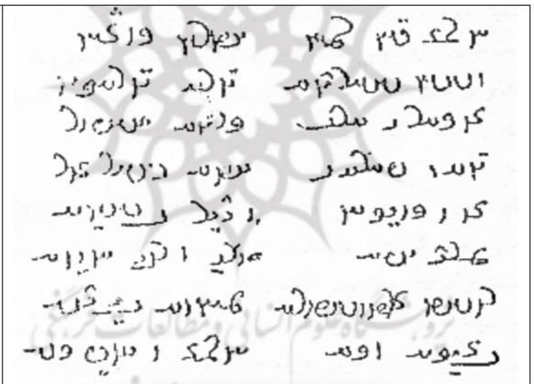

هوەرمیزگان ڕمان	ئاتیران کووژان
ویشان شارتینە	گەورە گەورەکان
زۆرکاری ئارەو	کرتینە هاپوور
گوونەو پەهلووی	هەتا شارەزوور
ژن و کەنیکان	وە دویر بشینا
مەردی هەژا	تیلی وە ربی هوینا
ڕەوشت زەرتوشترا	مانەوە بی زەست
بزیکا نکا	هورمز وە هێچ کەس

(اکبری مفاخر) لە توێژینەوەیەکدا ئەم شیعرەی شیکردووەتەوە، لە خوێندنەوەی هەندێ وشەدا هەڵەی کردووە و ئێمە ڕاستەوخۆ دەقی ئەم شیعرە دەگوازینەوە و بۆ سەر ڕێنووسی ئێستای زمانی کوردی دەیگەڕێنینەوە. ئەم توێژەرە بەم شێوەیە باسی دەقەکە دەکا: ((هورمزگان یەکێک لە بەرهەمە بەنرخەکانی زمانی گۆرانییە و گێڕانەوەی ڕاستەوخۆی ڕووداوی هێرشی عەرەب بۆ ئێران لە سەدەی یەکەمی کۆچییە. ئەم شیعرە لەلایەن شاعیرێکی زەردەشتی و گۆران زمان هۆنراوەتەوە کە خۆی بینەری ئەم ڕووداوە بووە و لە سەدەکانی دواتر بە خەتی پەهلەوی لەسەر پێستەی ئاسک نووسراوەتەوە.))[اکبری مفاخر، آرش، ۱۳۸۹. ل ۱۱] لێرەدا ئاماژە بە زمانی کوردی نەکراوە و دەڵێ بە زمانی گۆران نووسراوە. ئەم جۆرە چەواشەکارییە لەلایەن توێژەرانی ئێرانی لە شیکردنەوەی دەقی کۆنی زمانی کوردی زۆر دەبینرێ و دەبێ ئێمەی کورد لە ناوەندە ئەکادیمییەکانی کوردستاندا گرنگییەکی پتر بە زمانی کۆنی کوردی بدەین و لە زانکۆکانی کوردستاندا بەشی تایبەتی بە زمانە کۆنەکان دابمەزرێنین تاکو بتوانین ڕاستەوخۆ ئەم دەقانە بخوێنینەوە و شیکردنەوەیان بۆ بکەین. ئەوەی خوارەوە دەقی ڕەسەن و نووسینەوەی بە ئەلفوبێی ئێستای کوردییە.

بە بەراوردکردنی ئەم شیعرە بە دەقە پەهلەوییەکان بۆمان دەردەکەوێ کە زمانی کوردی میراتگری ڕاستەوخۆی زمانی پەهلەوییە و لە هەمان ئەو ناوچەیە نووسراوە کە بە نیشتمانی پەهلە یان فەیلی ناسراوە. شیعرەکە بە هەمان ئەو زمان و خەتە نووسراوەتەوە کە دەقی ئەدەبی و دینی ڕۆژگاری ساسانییەکانی پێ تۆمارکراوە. هەروەها ئەگەر بە یەکەمین و کۆنترین دەقە

مێژووییەکانی ئەدەبی فارسی بەراورد بکرێ ئاشکرا دەبێ کە زمانی فارسی لە ڕووی گەشەی مێژوویی زمانەوە تەواو لە زمانی پەهلەوی دوورە، چونکە ئەگەر فارسی میراتگری زمانی پەهلەوی بووایە، دەبووایە کۆنترین دەقەکانی تاڕادەیەک لەم شێوازە شیعرییەی سەرەوە نزیک بووایە یان هەر نا دەبایە لە سێ سەدەی یەکەمی کۆچی بە خەتی پەهلەوی دەقیان نووسیبایەوە. کۆمەڵێک توێژەری ئێرانی دانیان بەم ڕاستییە ناوە و هەر وەکو پێشتر ئاماژەی پێدرا، نیشتمانی ڕەسەن و سەرەکی زمانی فارسیان لە باکووری ڕۆژهەڵاتی ئێران و وردتر لە تاجیکستان و ئەفغانستان دەسنیشان کردووە و یەکەمین و کۆنترین دەقە کۆنەکانی فارسیش لە دوای ئیسلام هەر لەم ناوچانە نووسراون.

شاعیرە مەزنەکانی ئێرانی وەکو فیردەوسی، عونسوری، ناصر خوسرەو و ئەوانی دیکە کە لە سەدەی چوارەم و پێنجەمی کۆچی بە زمانی فارسی شیعریان دەنووسی شارەزای زمانی پەهلەوی نەبوونە و شیعرەکانیان ئەمە دەسەلمێنێ. (محمدتقی بهار) لە توێژینەوەکەیدا ئاماژە بە ناوی ئەو شاعیرانە دەکا کە زمانی پەهلەویان زانیوە و کتێبیان لەم زمانەوە بۆ زمانی فارسی وەرگێڕاوە. ناوی فیردەوسی لە ڕیزی پەهلەوی نەزانان پۆلین کردووە. ئەو شاعیرە مەزنەی فارس کە بەرهەمە ئەدەبییەکەی بەناوی شانامە بە بنچینەی زمانی فارسی دادەنرێ. ((شاعیرێک کە لەسەر بنەمای دەقێک شیعر بهۆنێتەوە، ناکرێ تایبەتمەندییەکانی دەقە ڕەسەنەکە بۆ شیعرەکانی نەگوازرێتەوە. لەناو شاعیرانی فارس زمان جگە لە فەخری گورگانی کە لە ناوەڕاستی سەدەی پێنجەمی کۆچی ژیاوە و زەردەشت بارامی پەژدوو کە کتێبی زەردەشت نامەی بە شیعر داڕشتووەتەوە هیچ شاعیرێکی دیکە نییە کە گومان بکرێ زمانی پەهلەوی زانی بێ.))[بهار، محمدتقی بهار، ١٣١٣. ل ٤٩٧] لەکاتێکدا هەر لەم سەردەمە و دوای ئەوەش ئەدیبانی کورد بە هەمان ئەلفوبێی دەقی پەهلەوی بەرهەمی ئەدەبی و دینیان نووسیووە. لەو کاتەشدا کە نووسین بە ئەلفوبێی کۆن باوی نەما و ئەلفوبێی عەرەبی جێگەی گرتەوە، بە هەمان زمانی کوردی پەهلەوی دەقی ئەدەبی و دینیان بەرهەم هێناوە کە بەزۆری بە ناوی فەهلەویات ناسراون.

بۆچوونی ناسر خوسرەوی قوبادیانی شاعیر و گەریدەی بەناوبانگی فارس سەبارەت بە شاعیرێکی ڕۆژئاوایی بەتەواوی دەیسەلمێنێ کە زمانی فارسی و زمانی پەهلەوی لە ڕووی ژینگە و جوگرافیای زمانی زۆر لێک دوور بوونە، بەڵام دواتر و لە سەردەمی ئیسلامی و بەتایبەتی لە دوای سەدەی سێیەم و چوارەم بەر کاریگەریی یەکتری کەوتوون. ناسر خوسرەو لە گەشتنامەکەیدا کاتێک لە ساڵی (٤٣٨)ی کۆچی دەگاتە تاورێژ (تەورێز) دەڵێ: لەم شارەدا چاوم بە شاعیرێک بەناوی قەتران کەوت شیعری جوان دەنووسی، بەڵام فارسی باش نەدەزانی. هاتە لای من دیوانی (دوو شاعیری فارس) مەنجیک و دیوانی دەقیقی هێنا و گووتی من لە شیعرەکانیان تێناگەم و منیش بۆم شیکردەوە.[قبادیانی، ناصر خسرو، ١٣٣٥. ل ٦] لە پێشەکی دیوانی (قطران تبریزی)دا هاتووە: هۆکاری خوونەگرتنی قەتران بە زمانی فارسی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە بەخۆی بە شێوەزاری فەهلەوی دوواوە و بەم زمانە شیعری داناوە و بە شێوەیەکی سرووشتی و ئاسایی لە وشە و زاراوەکانی خەڵکی ڕۆژهەڵات تێنەگەیشتووە کە زمانی دایکیان فارسی بووە.[نخجوانی، محمد، ١٣٦٢، ل دوازدە] بەپێی ئەم سەرچاوانە دەردەکەوێ لە چوار سەدەی یەکەمی کۆچیدا زمانی فارسی لە ناوەڕاست و ڕۆژئاوا و زمانی کوردی فەهلی لە ڕۆژهەڵاتی ئێران بەتەواوی نامۆ بوونە و دواتر وردەوردە لە سەدەی چوارەم و پێنجەمی کۆچی بەدواوە بووە کە زمانی فارسی بەهۆی بەرفراوان بوونی دەسەڵاتی تورکانی غەزنەوی و سەڵجووقی بۆ ناوچەکانی دیکە گواستراوەتەوە.

بەپێی ئەو بەڵگانەی کە لەم توێژینەوەیەدا خرانەڕوو، دەرکەوت کە زمانی کوردی پەهلەوی کە لە ڕۆژگاری ئەشکانی و ساسانییەکان زمانی فەرمی دین و دەوڵەت بوو، لە دوای ڕووخانی دەوڵەتی ساسانی بەهۆی نەمانی پشتیوانی سیاسی لە پێگەی زمانی فەرمی دابەزی و خۆری دەسەڵات و شکۆمەندییەکەی کز بووەوە. بێگومان ئەم زمانە لە دوای ساسانییەکان لەناو نەچوو، بەڵکوو تەنیا ئەرکەکەی لە زمانی دەسەڵات و زمانی فەرمی دەوڵەت بۆ زمانی ئەدەب و دین سنووردار کرا. زمان و خەتی کوردی پەهلەوی تاکو دەورووبەری سەدەی شەشەمی کۆچیش هەر بەرهەمی دینی و ئەدەبی پێ تۆمارکراوە، هاوتەریب لەگەڵ شێوازی کۆنی بەکارهێنانی خەتی پەهلەوی، ئەدیبانی کورد ئەلفوبێی سادەی عەرەبیشیان بۆ نووسین بەکار دەبرد کە دواتر بەهۆی سادەیی لە نووسین و خوێندنەوەی لەلایەن خەڵکانێکی زۆری کۆمەڵگەی ئیسلامی، ئەم شێوازە نووسینەی ئەدەبی کوردی پەهلەوی بە خەتی عەرەبی بەسەر شێوازە کۆنەکەدا کە بە خەتی پەهلەوی بوو زاڵبوو و لە مێژووی ئەدەبدا بە فەهلەویات ناسرا. ئەمەش دەرەنجامی گەشە و گۆڕانی زمانی کوردی پەهلەوی بۆ کوردی فەیلی و دواتر شێوەزارەکانی دیکە بوو کە بەهۆی گۆڕانی بارودۆخی سیاسی، دینی، ئابووری و کۆمەڵایەتی لە دوای هاتنی ئیسلام و ڕووخانی دەوڵەتی ساسانی هاتبووە ئاراوە.

ئەنجام:

١- زمانی کوردی پەهلەوی (فەیلی) بەهۆی ئەوەی شێوەزاری بنەماڵەی پاشایانی ساسانی بووە، لە سەردەمی ساسانییەکاندا بە زمانی فەرمی دەوڵەت و کاروباری میری هەڵبژێردراوە و دواجار لە سەرجەم ناوچەکانی کوردستانی ئەوسا دەقی دینی و ئەدەبی پێ تۆمار کراوە.

٢- دەقی نووسرای بەردی پاشاکانی ساسانی و دەقە ئەدەبی و دینییەکانی ئەم سەردەمە، بە زمانی کوردی و شێوەی پەهلی یان فەیلی نووسراون.

٣- دوای ڕووخانی دەوڵەتی ساسانی و بڵاوبوونەوەی ئیسلام، ئەم زمانە بەسەر چەندین شێوەزاری سەرەکی و لاوەکیدا دابەش بوو کە شێوەزاری فەیلی سەرەکی ترین و گرنگترینی ئەم شێوەزارانەیە. کەواتە زمانی پەهلەوی لە پرۆسەی گەشەی زمانییدا بۆ فەیلی گۆڕاوە. بۆیە دەکرێ بڵێین زمانی پەهلەوی لە قۆناغی نوێی زمانی کوردیدا لقێکی سەرەکی لێبووەتەوە کە فەیلی پێدەگووترێ و لە سەدەکانی دواتر زۆربەی شێوەزارەکانی زاری خواروو و زاری گۆران لەم لقە نوێیەی زمانی پەهلەوی واتا فەیلی چەکەرەیان کردووە.

٤- فەهلەویات کە دەقی ئەدەبی کوردین لە دوای هاتنی ئیسلام بە شێوەزارەکانی کوردی بەتایبەتی ئەو شێوەزارانە نووسراون کە لە چوارچێوەی زاری خواروو و زاری گۆراندا پۆلین کراون کە لە بنچینەدا لق و پۆپی لاوەکی (پەهلەوی- فەیلی)ن و سەرجەمیان پێکەوە میراتگری زمانی کوردی پەهلەوی سەردەمی ساسانین.

سەرچاوەکان:

١- آموزگار، ژالە و تفضلی، احمد (١٣٨٩) زبان پهلوی، انتشارات معین، چاپ هفتم، تهران

٢- ابن ندیم (١٣٨١) الفهرست، ترجمەی محمد تجدد، انتشارات اساطیر، چاپ اول، تهران

٣- ادیب طوسی، محمدامین (١٣٣٥) فهلویات زبان آذری، نشریه دانشکده ادبیات تبریز، سال هفتم، شماره٤ و ٨.

٤- اکبری مفاخر، آرش(١٣٨٩) سرود ورمزگان، مجله مطالعات ایرانی، سال نهم، شمارەی هفدهم

٥- بهار، محمدتقی (١٣١٣) خط و زبان پهلوی در عصر فردوسی، مجله مهر، سال دوم، شماره ٥ و ٦

٦- بهار، محمدتقی (١٣٤٩) سبک شناسی، جلد اول، انتشارات امیر کبیر، چاپ سوم،تهران

٧- بهار، مهرداد (١٣٨٦) جستاری در فرهنگ ایران، نشر اسطوره، چاپ دوم، تهران

٨- بهار، مهرداد و اسماعیلپور، ابوالقاسم (١٣٩٤) ادبیات مانوی، نشر کارنامه، چاپ اول

٩- بیلال، زبێر (١٩٨٤) مێژووی زمانی کوردی، وەرگێڕانی یوسف رؤوف علی، دەزگای ڕۆشنبیری، زنجیرەی ١٠٤، چاپی ؟، بەغدا

١٠- تفضلی، احمد (١٣٨٣) تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، نشر سخن، تهران

١١- جنیدی، فریدون (١٣٨٦) نامەی پهلوانی، نشر بلخ، چاپ دوم، تهران

١٢- حسن، فرهاد عزیز (٢٠١٧) جوانکاری ئەدەبی لە ئاڤێستادا، گۆڤاری زانکۆی سەلاحەدین، بەرگی ٢١، ژمارە ٤

١٣- حسن، فرهاد عزیز (٢٠١٩) پێگەی زمان و ئەدەبی کوردی لە ڕۆژگاری پێش ئیسلامدا، گۆڤاری توێژەر، بەرگی ٢، ژمارە ٤

١٤- خانای قوبادی(١٣٦٢) خوسرەو و شیرین، بووژاندنەوە و لێکدانەوەی محەمەدی مەلاکریم، کۆڕی زانیاری کورد، زنجیرەی ژیاندنەوەی کەلەپووری ئەدەبی کوردی-ژمارە (٢)، بنیاد فرهنگ و ادبیات کردی، ارومیه

١٥- خوشناو، فرهاد عزیز (٢٠١٣) ئەفراندن و مردن لە ئەفسانەی کوردیدا بەپێی ئاڤێستا و دەقە پەلەوییەکان، ئەکادیمیای کوردی، چاپی یەکەم، هەولێر

١٦- رضاباغ بیدی، حسن (١٣٨٨) تاریخ زبانهای ایرانی، مرکز دائرەالمعارف بزرگ اسلامی، چاپ دوم، تهران

١٧- دریایی، تورج (١٣٩١) ناگفتەهای امپراتوری ساسانی، ترجمەی آهنگ حقانی و محمود فاضلی بیرجندی، کتاب پارسە، چاپ اول، تهران

١٨- شوانی، رفیق (٢٠٠٨) زمانی کوردی و شوێنی لەناو زمانەکانی جیهاندا، دەزگای موکریان، چاپی یەکەم، هەولێر

١٩- صفا، ذبیح الله (١٣٥٠) فرهنگ ایرانی و اثر جهانی آن، چاپخانەی دانشگاه تهران، چاپ ؟، تهران

٢٠- طاهری، طیب (٢٠٠٩) تاریخ و فلسفەی سەرەنجام، دەزگای موکریانی، چاپ اول، هەولێر

٢١- طاهری، طاهری (١٣٩٧) شناسنامەی هویتی لک، هفتەنامەی غرب شماره ٥٨٥ و ٥٨٦

٢٢- قبادیانی، ناصر خسرو (١٣٣٥) سفرنامەی ابو معین حمیدالدین ناصر بن خسرو قبادیانی مروزی، بکوشش محمد دبیر سیاقی، انتشارات کتابفروشی زوار، چاپ ؟، تهران

٢٣- ناتل خانلری، پرویز (١٣٧٣) دستور تاریخی زبان فارسی، انتشارات توس، چاپ سوم، تهران

٢٤- نخجوانی، محمد (١٣٦٢) دیوان حکیم قطران تبریزی، انتشارات ققنوس، چاپ اول، تهران.

٢٥- نیبرگ، هنریک ساموئل (١٣٥٩) دینهای ایران باستان، ترجمەی سیفالدین نجم آبادی، مرکز ایرانی مطالعەی فرهنگها، چاپ نخست، تهران

٢٦- همایی، جلالالدین (١٣٧٥) تاریخ ادبیات ایران، به کوشش ماهدخت بانو همایی، مؤسسەی نشر هما، چاپ اول، تهران

27- Jamasp-Asana. J (1913) Corpus of Pahlavi Texts, Bombay

28- - Nyberg. H. S (1964) A Manual of Pahlavi, part I, printed in Germany

29- Sanjana. P (1915) The Dinkard VII, Published Under The Patronage of The Sir Jamsshidji Jijibhai Translation Fund, London

30-Thomas. E (1868) Early Sassanian Inscription, Trubner & co., 60, Paternoster Row, London

31- Vahman. Fereydun (1986) Arda Wiraz Namag, Scandinavian Institute of Asian Studies Kejsergade 2, DK-Copenhagen K, Ferst published, London and Malmo

زبان کوردی پهلوی (فیلی)
زبان رسمی امپراطوری ساسانی یا گویش منطقه‌ای

فرهاد عزیز حسن
گروه زبان کوردی - دانشکده تربیت مدرس-مخمور / دانشگاه صلاح‌الدین-اربیل
Farhad.hassan@su.edu.krd

چکیده

زبان کوردی پهلوی که امروزه با عنوان کوردی فه‌یلی شناخته شده‌است، یکی از گویش‌های کهن زبان کوردی می‌باشد که در مسیر گسترش و تطورات زبانی از زبان رسمی دولت در جهت تبدیل شدن به گویشی منطقه‌ای در حال تغییر و تحول بوده‌است. این تغییر و تحول ریشه در سرنوشت امپراطوری ساسانی دارد. زبانی که در دوره‌ی ساسانیان به عنوان زبان رسمی دین و دولت کاربرد داشت، زبان خاندان ساسانی بوده و همان گویش کهنی است که در مناطق پهله یا فهله رواج و گسترش داشته است و در دوره‌ی حکمرانی این خاندان به عنوان زبان رسمی دین و دولت برگزیده شد. پهله به مناطقی از سرزمین کوردستان اطلاق شده که این گویش و گویش‌های نزدیک به آن زبان مادری مردمان آنجا بوده‌است. در این پژوهش بر اساس شیوه‌ی تحلیلی داده‌ها منابع کهن دینی، ادبی و سیاسی که در زمان ساسانیان به زبان پهلوی و در دوره‌ی اسلامی به گویش فهلی یان فیلی تدوین شده‌اند، مورد تحقیق و بررسی قرار گرفته‌اند تا ابعاد تغییر و تحول زبان کوردی پهلوی در جهت تبدیل شدن به گویش فیلی و گویش‌های نزدیک به آن نشان داده شود.

واژه‌های کلیدی: زبان کوردی پهلوی، گویش فیلی، متون ادبی-دینی-سیاسی، فهلویات.

Pahlavi Kurdish Language (Feyli)
“The official language of the Sassanid empire or a regional dialect”

Farhad Azeez Hasan
Kurdish Language Department -College of Education-Makhmur Salahaddin University-Erbil
Farhad.hassan@su.edu.krd

Abstract

The Pahlavi Kurdish language that nowadays has known as the Feyli Kurdish, is one of the oldest dialects of the Kurdish language, which has been changed and evolved from the official language of the state to a dialect of a region. This change has its roots in the fate of the Sassanid Empire. The language used in the Sassanid period as the official language of religion and government, also it was the language of the Sassanid dynasty and is the same ancient dialect that was prevalent in the Pahla or Fahl regions and was chosen as the official language of religion and government during the reign of this dynasty.

Pahlavi refers to areas of Kurdistan where the dialect and dialects were close to the native language of the people. In this research, based on the analytical method of data, ancient religious, literary, and political sources that were compiled in Pahlavi language during the Sassanid period and in the Islamic period by Feyli dialect, have been researched. The aim is to show the changes and evolve dimensions of Pahlavi Kurdish language that converse it to Feyli dialect and the dialects close to it.

Keywords: Pahlavi Kurdish language, Feyli dialect, literary-religious-political texts, Fahlaviat